

КУУСТЭЭХ, КӨНҮЛ САНААЛААХ ДЬОН

Нууччалар аан бастаан Орто Ленага кэлиилэригэр сахалар эрдэтээни улуустарынан ололорлор. Бу улуустарга тирэҕирэн дыһаах ситимин олохтоон буоластары тэрийбиттэрэ. 35-кэ тийэ буоластар баар буолбуттара. 6 бөдөн улуустары (буоластары — аҕыннааха: Мэнэ, Боотур, Хаңалас, Бороҕон, Нам, Бөтүн буолаллар. Бөтүн улууһа Лена, Алдан өрүстөр самахтарыгар, Лена икки өттүгэр, Алдан уңуор эмиэ тайаан киэн сирдээх-уоттаах. Билиннинэн Арбын, Көбөкөн, Фрунзе, Түбэ, Бөтүн нэһиликтэрин хабар эбит. Дүпсүн, Өспөх, Бороҕон, Нам улуустарын кытта быысаһар. Учуонай Б.О. Долгих дыһаах хомуйбут кинигэлэрин чинчийэн 1665 с. сахалар ахсааннара 28470 киһи, ол иһигэр Бөтүн улууһугар 1640 киһи баарын суруйбут. Нуучча колонистара оччотоогу улуус бас-көс, баһылык киһитигэр кинээс аатын биэрэр эбиттэр. Сылларынан Бөтүн улууһугар кинээстэринэн 1631-33 сс. Бурдуй Мункулеев, Камык Чечениктов, Логуи Сичаков, Масай Толбоев, Ногой Дотуев, Семен Улта анаммыттар (Ясак кинигэтэ, Петр Бекетов, Иван Галкин челобитнайа 1634-35 сс. (И.Галкин Яс. кини-

гэтэ) — Бурдуй, Камык, Логуи, Семен өссө Ыжил, 1637-38 сс. — Бурдуй, Ордуи, Түсюн. Масае Толбоев кинээс тигула суох испиһэккэ кирибит. Кэлин былаастар кинээс титулын биэрэри аччаппыттар. 1639-40 сс. Парфен Ходырев кинигэтигэр Камык Олчек, Масае Толбоев, Ордуи Манагаев, Чегунай Ижилов кинээһинэн кирибиттэр. Кинээс аатыгар соччо былааһа, авторитета да суох дьон киэрэллэрэ элбэх эбит. 1642-43 сс. андабар кинигэтигэр Бөтүнтэн Камык, Масае Толбоев, Ордуи Маначегунай Ижилов кирибиттэр. 1948-49 сс. кинигэҕэ Чегунай Ижилов эрэ. 1662-63 сс. Нам Ника Мымаков эрэ кинээс дуоһунаһын ылбыт. Оттон 1664-65 сс. Бөтүнтэн Чегунай Ижилов кинээс буолбут, атыттар кытта онноовор Мэнэ Чюгунко Бодоев кирибэтэх. Оттон Бодоев Москвага барар сахалар делегацияларыгар Ника Мымаковы, Мазары Бозековы кытта кирибитин үрдүнэн Нам, Бороҕон улуустара 2-3 эрэ кинээстэммиттэр, ол бу улуустар түмсүүлээх биир санаалаахтарын көрдөрөр. Хаңаласка 16 кинээскэ тийэ, Мэнэҕэ — 11, Бөтүнгэ — 9, Боотурускайга, Ньаха-раҕа, Өспөххө эмиэ итиччэ кинээстэн сылдыбыттар.

Нуучча бастакы 30 сылларын устата дыһаахтан си-бээстээн дьон атын буола-старга, тонустарга тийээн холбоһоллор эбит. Сорох-тор бөһөгөтүнүү онгостол-лор эбит (острожки). Бөтүнгэр Өспөх сиригэр онгосто сылдыбыттар. Бөтүнгэр 1642 с. кыргы-һы дыһаах улахан. XVII үйэ ортотугар нэһи-лиэннэ аҕыйыр. Сахалар бөһөгөтүүлэрин нуучча-лар хаайыыларыгар, саба түһүүлэригэр 300-кэ киһи (саха) өлбүт. 1939-40 сс. 49 бөтүн дыһаах төлөөбүт буолларына 1648-49 сс. 23 хаалбыт. Бояр уола Васи-лий Поляков саба түһүүлэ-рин сиэртибэтэ дииллэр. Мантан көстөрүнэн бөтүнгэр олус эмсэҕэлээ-биттэр, тэмтэрийбиттэр. Бөтүнгэр ҕэ пассивнай (хорсун, көңүл) дьон элбэх эбиттэр. Ол иһин нуучча-ларга хара маннайгыттан улахан утарсыыны Мэнэ, Хаңалас бордон дьонунуун оҕорбуттар. Казактар аһа-ры баран дыһааҕы 2 төгүл хомуйарга соруналлар. Ол сахалар 1634 с. бастакы өрө турууларыгар төрүөт бу-олбута. Биричинэтэ — ха-лабырдыгыттары утары өрө туруу этэ. Сэрии Нам си-ригэр буолбута. Бөтүнгэр актыбынай кыттыыны ылбыттар. Сахалар кири-эппэни икки үй төгүрүйэн баран, бэринэллэрэ бу кэл-

битин кэннэ эмискэ тарҕа-һан хаалбыттар. 1637 с. өрө турууга хаңаластар нөөрүктээйилэри кытта биригэ сэриилэспиттэрэ, кириэппэни кыайан ыл-бакка төннүбүттэрэ. 1642 с. улахан өрө турууга бөдөн улуустар бары кыттыбыт-тара, бөтүнгэр эмиэ (Ха-ңалас сиригэр).

Сахалар баһыйыла-рын ситэрбэтэхтэрэ. Улуу-старынан тарҕаһан кыра бөһөгөтүүлэргэ хорҕой-буттара. Воевода кара-тельной этэрээттэри бытан 1642 с. сайыныгар тийэ сэрии кыттыылаах-тарын дыкыйбыттар. 1642 с. өрө турууга хотто-руу сахаларга трагедия этэ. Сахалары эһэр сыал-лаах саҥа воевода кэлэр үһү диэн сураҕы тарҕа-пыттар. Нууччалар истэ-ригэр атааннаһы баара. Сахалар сорох дыһаах су-руйааччылары суолга то-һуйан өлөртөөбүттэрэ (пе-реписчиктэри). Ону кэлин алҕаһабыттарын билинэн толук биэрэ сатаабыттар, кэлэйэн 1642 с. умна сата-абыттар, сэхэн онгосту-буттара. Бу түбэлтэҕэ са-халар мөлтөхтөрүттэн хотторбуттара диір оруна суох. Угаайыга (провока-цияга) кирири баара. Кэ-лин Бөтүн мөлтөөн, дьон аҕыйаан туспа улуус бо-лар кыага суох буолан, Нам улууһугар кирибитэ.

2.Аммаҕа «Бөрө Бөтүнгэр» диэн XVII үйэ-тээҕи үһүйээн баар. Кылта-стык: 2 уус ыаллыы оло-руттар. Биридэрин «Бөрө Бөтүнгэр» дииллэр эбит. Бу 4-5 бырааттыылар эбит. Биір балыстаахтар. Ула-хан уол кыра уоллаах, ыаллара наахаралар эбит. Биірде Тиэтэйбит Баатыр бултуу тахсыбыт (улахан уол). Ол кэмгэ наахаралар 8 муннуктаах дьэни уот-туулар. Оҕолор онкуча-ха киірэн тыыннаах ор-доллор. Иирсээннэрэ: кы-ыстарын кэргэн биірбэтэхтэр, биір уол ыһыахха күрэхтэһэн хо-пут. Тиэтэйбит кэлбит, ки-ниэхэ удаһан илбис ингэр-бит. Тиэтэйбит Боотур ол күн экирэтэн тийиэн утуяа сытар дьону кыргы-быт. Наахаралар 70 киһи эбиттэр, кыайтаран Амма баһыгар куоппуттар. Ки-нилэр миэстэлэрин бөтүнгэр ылбыттар. Кэлин 5 уустан Бөтүн, Ураанай, Кэһнэ диэн нэһиликтэр үөскээбиттэр. Бу үһүйээн 1641 с. Аммаҕа буолбут дьиннээх түбэлтэҕэ олоҕу-рар. Книга диэн бөтүнгэр баһылыктара наахаралар-га саба түспүт. Б.О.Долгих архивка олоҕуран суруйар. Бу Бөтүнтэн тийибит дьон буолаллара этиллэр. Онон бырааттыылар XVII үйэ бастакы аҕарыгар Аммаҕа олоруттар. Билигин Амма

аллара өттүгэр Бөтүн нэ-һилиэгэ диэн баар.

Көмөкөн (билигин Көбөкөн) нэһилиэтин төрүттэринэн 7 быраатты-ылар буолаллар. Кинилэри «көмөкөттөр» диэбиттэр, булдуна, сүөһү ииттэн олоруттар. Ол кэмгэ Ты-гин Тараҕа күөлүгэр кэ-лэн барбыт. Туспа уус бу-олбуттар. Бу уус бэрт өртөн бөтүнгэри — «бэрт халын, баай аймах дьону» кытта уруулуу эбиттэр. Ол иһин бөтүнгэри «бөрөлөөхтөр» кытта тэннэн көрүн.

Түмүктээтэххэ:

1.Бүгүн былыргы Бөтүн улууһун аатын икки нэһи-лик салгыыр: Амма Бөтүнгэ уонна Нам Бөтүнгэ.

2. Бөтүн удьордара — Түбэ, Арбын, Көбөкөн, Фрунзе, Бөтүн нэһиликтэ-рин билигин дьонно өбүгэлэрин батан күүстэ-эх, көңүл санаалаах (пас-сионарнай — Гумилевты) дьон билигин олох ыара-хаттарыттан иннибэккэ, XXI үйэ аанын киэнник тэлэйиэхтэрэ, байылыат-тык олоруохтара, сайдыы суолун тутуһуохтара диэн бигэтик эрэнэбин.

Василий АБРАМОВ,
Майа.